

ЕТНОКУЛЬТУРНІ КОНЦЕПТИ «ЗОРЯ», «СОНЦЕ», «РОСА» У ТВОРАХ М.СТЕЛЬМАХА

І.М.Серебрянська

У статті розглядаються етнокультурні концепти природи на основі аналізу творчості М.Стельмаха. Досліджується тріада зоря-сонце-роса як символ животворної природи й життя.

У мові знаходять своє відображення матеріальні умови життєдіяльності етнічного колективу, його морально-етичні та естетичні принципи, звичаї та традиції, вірування тощо. Усе це часто йменується таким терміном, як «етнокультура» або «національна культура». У кожного народу вона має свої специфічні особливості. Це й зумовлює наявність у різних мовах значної кількості національно-культурно маркованих одиниць.

Проблема вивчення етнокультурних концептів, яка розглядається в цій статті, є **актуальною** з огляду на те, що в сучасній лінгвістиці велику увагу приділяють дослідженню мови в аспекті її взаємозв'язків із ментальністю, культурою, історією, звичаями й традиціями українського народу.

Аналіз основних досліджень свідчить про те, що питанням концептуальної сфери мови займалися багато вчених. Так, у працях Ю.Степанова, С.Аскольдова-Алексєєва, М. Болдирєва концепт розглядається як культурно-ментально-мовне утворення, яке включає в себе «вербальне й невербальне знання про об'єкт, його оцінку, яка корелює з образами, відчуттями, інтуїцією, трансценденцією й колективним несвідомим» [1]. Дослідженням загальних концептів займаються сучасні науковці Л.Безсонова [2], С.Дроздова [3]. Ю.Степанов зазначає, що «концепт витає над концептуальними сферами, виражаючись як у слові, так і в образі або матеріальному предметові» [4].

У цій науковій розвідці ставимо за **мету** проаналізувати концепти «зоря», «сонце», «роса» у творчому доробку М.Стельмаха та з'ясувати їх значення.

Використовуючи символіку народних пісень, легенд, вірувань, цитуючи їх, М.Стельмах створює «неповторну фольклорно – поетичну сферу художнього світу» [5;23]. У письменника людина – невід'ємна частка життя, природи й свого народу, а природа – це не просто рослини, тварини чи певні явища. Вона символічна. Кожна назва на позначення природи в М.Стельмаха несе своє смислове навантаження. Як правило, це цілий комплекс смислів.

У творах письменника знаходимо багато концептів природи, коріння яких сягає української етнокультури, українського життя, гімн якому співав письменник у кожному своєму творі. Найяскравішими з них здається *тріада зоря-сонце-роса*. Чому саме вони й на якій підставі ми можемо об'єднати їх у тріаду? Ці образи ми знаходимо в одному з найдавніших міфів «Зоря, ключі, роса й мед» [5]. На світанку Зоря відмикає ключем небесні ворота й випускає Сонце. Воно наздоганяє красуню-дівчину Зорю, що втікає й стає криницею. На землю падає "свята роса", якою запліднює її. Бджоли п'ють духмяну росу й приносять солодкий мед. Так народжується найбільше диво з див – життя. Тут воно постає перед нами як певний природний цикл, у якому всі згадані елементи дуже тісно пов'язані, і кожен із них виконує свою важливу функцію. Отже, зоря, сонце й роса здавна були символом животворної й родючої природи, а значить, і символом життя. Саме цю думку, на наш погляд, хотів донести до читачів М.Стельмах. Отже, ми об'єднуємо ці концепти в тріаду й називаємо їх першоосновою життя. Розглянемо більш детально кожен із її елементів.

За словником, **зоря** – це 1. Самосвітне небесне тіло, що являє собою скупчення розжарених газів. 2. Яскраве освітлення горизонту перед сходом і після заходу сонця. 3. Початок, зародження чогось. 4. Садова рослина, суцвіття якої має квітки з п'ятьма

пелюстками б. Ранковий або вечірній сигнал, який виконується на барабані [7;544]. У М. Стельмаха це слово входить у різне семантичне поле. Ми вважаємо, що концепт *зоря* можна представити рядом опозицій, що висвітлюють відповідну грань культурознавчої константи:

зоря-доля:

«Зоря іде – долю веде»,- таке народне прислів'я у М.Стельмаха є епіграфом до одного з розділів повісті «Гуси-лебеді летять...»[7;544],

«Але потім вирішила: то вже така судьба сина, і хай він робить з нею [похоронною], що захоче. Все-таки не дарма, навіть після похоронної, благала долю і на ранні і на пізні зорях, щоб вернувся Марко. От і нагрянув неждано, мов перший грім, байдуже, що костурами гримить».

Зоря-віщун:

«Між хмарами і в ламкому гіллі самотнього обгорілого дерева блищали віщі зорі, і зовсім недалеко від них чи поруч з ними стелилася дівоча пісня. Вона, як безсмертя, ішла по землі, ішла вище людей, які тулилися у землянках».

Зоря-радість:

«Навіть далекий вогник на хуторі біля містка теж здається мені зорею, що стала в чиємусь вікні, щоб радісніше жилося добрим людям. От аби й нам узяти одну зірку в свою оселю...»

Це можна пояснити тим, що наші предки здавна вважали зорі вікнами неба, через які боги дивляться на світ. У християнстві зоря – символ оборони живих людей. Кожна людина при народженні нібито отримує свою зірку, що й стає на небі. За даними митрополита Іларіона, зорі символізували Божі очі, думки, вони святі й праведні.

Зоря – дитинство:

«Сяють найкращі зорі мого дитинства»;«Та й перші спогади мого дитинства починаються з зірок».

Ці образи перегукуються з фольклорними образами зірок, які, за словами Г.Булашева [6], народна символіка кваліфікувала то як дітей сонця й місяця, то як запалені Богом свічки на честь народження людей. Тобто досить часто зоря у свідомості українців асоціюється з початком життя людини, світлим, чистим, сповненим надій.

Зоря – людина, зоря – життя:

«Зорі, як і люди, падають на землю, і вони мають свій вік»;

«Не плач, Михайлику, не плач, любий... Всі люди вмирають. Он бачиш зорі? – показує мені на вікно, в яке заглядає клопоть проясненого неба. – Гарні ж, наче з казки повиходили, а теж помирають.

-Я не хочу, щоб умирили зорі, –кажу крізь плач і дивлюся, як знову на той клаптик неба злодійкувато наповзають хмари».

Автор використовує антитезу *зорі – хмари*, що символізує відповідно життя-смерть. На Вінниччині та Житомирщині, наприклад, зорі вважали «душами померлих людей», які відзначилися на землі добрим, безгрішним життям, а також дітей, що померли маленькими, не встигнувши нагрішити.

Зоря(зірка) – краса природи:

«Вона (темін) увесь час мінилася, переодягалася, ворушилася, мов жива, розкривала іноді прогалинки з однією-двома зірками, що тремтіли, мов дорогі прикраси».

Зоря – вечір:

«Навколо стояла відволожена вечорова тихість, а в ній золотим мальком поволі коловоротились зорі. Але не високість небесна, а невидиме підземелля вразило чоловіка: він з глибин його ясно почув якісь голоси, здавалося, що то говорила сама знівечена земля»;

«...Колишні вечори під синьоцвітом зоряного неба їм здавались недосяжною казкою, що пройшла повз них...»

Зустрічаємо у М.Стельмаха постійні епітети, що вживаються з іменником *зоря*, характерні для фольклору, наприклад: «вечірня зоря», «високі зорі», «перші зорі» («Під осінніми високими зорями затихають оселі, і тепер стає чутнішою мова роси, напівроздягнених дерев і вчорнілих задуманих соняшників, що вже не тягнулися ні до сонця, ні до зірок»).

В усній народній творчості, зокрема замовляннях, постають три зорі: вранішня, вечірня, полуденна. Як свідчать дослідники, це символічні образи, що позначають певні сакральні проміжки часу.

Цікавим здається метафоричний образ «зоряного кущика», що «зворушливо пробився» «з хмарної середини» неба, зорі «золотим мальком поволі коловоротились». Ці мовні засоби сприяють виникненню урочистої настроєвості. Вони відзначаються особливою емоційно-експресивною виразністю.

Як бачимо з наведених прикладів, лексема «зоря» творить яскраві колекції, наповнені етнокультурним змістом, такі як зоря – небо, зоря – хмара, зоря – роса, зоря – сонце, зоря – роса – сонце – соняшник.

Сонце в традиції українців мало різноманітне символічне значення. Так, захід та затемнення сонця означали гнів Божий, праведне покарання, біду, скорботу, страждання. Сонячне світило символізує щастя, відкриття, виявлення, відплату та праведну кару. Язичники поклонялися сонцю, обожнювали його в образах Ярила (бог весняного сонця) та Купала (бог літнього сонця). Образ сонця сприяв народженню на Україні багатьох подібних символів. Крокове є колесо - весняні й купальські танці, що йшли по колу; мости - "символ проміння сонця або місяця", король - "одна із назв сонця"; воротар - "ворота відчиняються щоранку, випускають на небо сонце, а ввечері замикаються й ховають його"; Джурило (Журило, Чурило, Юрило, Ярило, Юрій) - "божий ключник, володар Вирію, одмикає сиру землю"; жучок - хоровод, де "по зчеплених руках, як по мосту, йде дівчинка, що втілює жучка-сонце", (жучок, що ходить по колу, символізує сонце); Зайчик (Білоданчик, Янчик, Женчик, Подолянчик, Корольок, Подоляночка, Ягілочка Красна Панна) - у цьому циклі хороводів "рух Сонця зображався через дії людини"; Рожа - танок, "де сонце виступає в образі дівки Рожі".

Солярну символіку мали вінок і коса, обряд водіння Кози, орнаменти, вишивання килимів, різьблення по дереву, керамічний посуд, де символами сонця є коло, хрест, розетки, восьмикутна зірка, свастика; хліб, калачі, коровай тощо. Усі ці образи широко використовуються в українському фольклорі.

Недаремно твори М.Стельмаха так насичені сонцем, життям, духовністю, пронизані сонячним промінням – промінням вірувань, традицій та побуту українців. Словник подає такі значення слова **сонце**: 1. Центральне небесне світило сонячної системи, що має форму гігантської розжареної кулі, яка випромінює світло й тепло. 2. Відбиття, відображення чим-небудь або у чомусь цього небесного світла; Величезна розжарена маса чого-небудь, що нагадує небесне світило; Яскравий спалах чого-небудь. 3. Світло й тепло, що випромінюються цим світилом; Відбиття, відображення сонячного проміння; Місце, простір, охоплені світлом і теплом цього світила; Ясна сонячна погода; Життєдайна, животворча енергія цього світила. 4. Те, що є джерелом життя, втіхи, радості і т.ін. для когось. 5. Те, що освітлює шлях, той, хто веде за собою (у житті, боротьбі і т.ін.); Що-небудь світле, хороше, прекрасне; Тепло, приязнь, людяність. 6. Центральна планета інших планетних систем. 7. Гімнастична вправа на турніку [9;458].

У творах М.Стельмаха перед нами постає образ

сонце – радість:

«І в хаті стало весело, а мені й за хатою світило сонце...»

Сонце – дитинство, мати:

«Але силою волі одганяв такі думки, як гайворонів, і кликав до себе чи то ранкове, у весільному віночку сонце, чи напівзабуте дитинство, чи матір».

Антитеза *сонце – гайворони* символізує відповідно радісне дитинство – смерть.

Сонце – дочка:

«Потім, коли вже сонце почало тулитися до плеча Оленки, чоловік збагнув, що це було зовсім не сонце, а їхня єдина Тетянка».

Сонце – ранок:

«За вікнами іще тремтить блакитний сон, під ним сизо росяні є спориш, а на сході ширшає небесна прозелень, яку ніжно визолочує і шафранить невидиме сонце».

Сонце – весна:

«Все почне оживати...а сонце своїми ключами відімкне землю» (порівняйте з народним міфом, який ми вже згадували);

«Сонце посміхнеться і на промінні спустить у ліси, у луки, в поля і на воду ключі, а вони вже знають своє діло!»

Сонце – центр буття, першооснова:

«За хмарами – хмарами куталось сонце; воно зрідка опускало під краї неба і млаві просвітки, і тоді земля трималась на них, мов колиска».

Сонце – краса природи:

«Тепер нічого дрібного не було і не хотіло бути в природі – усе розросталось само по собі, окремі хмари перегиналися, запливали на край землі, мов невідкриті материки, і навіть невидиме сонце таки вихоплювало з далини цілі займанщини, з небесних коштів проливало на них кипінь збунтованого срібла і все це озерами переганяло під усі сторони світу. Марко спочатку й не повірив, що він живим і напівздоровим в'їжджає у глибину творіння такої краси».

Сонце – вечір :

«Вечоріло. Сонце, досхочу накупавшись у хмарах і блакитних ополонках, струснуло на сніги вінець проміння. Кинуло на небосхил бузкові барви і легко впаялось у промерзлий край землі. З-під снігу то тут, то там почали виходити вечорові тіні й туман, а в небесних погустіли розводах з'явилися перші зорі».

Сонце – дитина природи :

«Війна вже не тривожила ні подільську землю, ні небо, тільки тривожила людську душу, яка більш вразлива, ніж уся природа, навіть разом із своєю найкращою дитиною – сонцем...»

Сонце – надія, життя :

«Через якусь мить Марко з подивом почув, що десь угорі ображено загуділи бджоли. Де ж це видано, щоб у березневу темінь, коли навкруги лежить сніг, літала теплолюбна, схожа на краплинки сонця комаха?»

Сонце – очі людини, що виражають її духовність:

«Очі, в які натрусилося сонця».

Мовна одиниця *сонце* вступає в тісні зв'язки з іншими культурними концептами, похідними від неї, а також асоціативними національно забарвленими лексемами, такими як *бджола*, *соняшник*. Зокрема соняшник має солярну символіку. У М.Стельмаха він також асоціюється із джмелем: «...У розквітлому соняшнику ночує оп'янілий джміль». Словесна символіка цього образу відбиває особливості мислення українців, визначені народним сприйняттям. Для нас соняшник – це щастя, радість. Так, наприклад, руки матері в спогадах героя про довоєнне життя пахли соняшником, а після війни «він відчув, що її руки не пахли ні соняшником, ні чорнобривцями, ні грибами, ні свіжим хлібом, а з усіх за давнених і свіжих зморщок віяло димом». (*Дим* виступає контекстуальним антонімом до слова *соняшник*).

Соняшник – батьківщина:

«Перед Марковими очима знову з'явилося дві дороги. На тій, що вела через усю землю до його дому, блиснуло сонце, і на його сяйво повертали і повертали золоті голови, обсипані росою і бджолами, соняшники. А на другій дорозі гойднувся мертвий туман».

На нашу думку, у цьому реченні лексеми *сонце*, *соняшник*, *роса* і *бджоли* утворюють синонімічний ряд, що майстерно передає образ рідного краю, за яким так сумує герой. Антонімічним є образ туману.

Соняшник – праця: «соняшник вогнища під косарським таганком».

Соняшник – мати, молодість:

«І в Марка нема жінки, нема доньки, але є стара мати, в якої завжди так добре пахнуть потріскані руки то весняним зіллям, то соняшником, то чорнобривцями, то осінніми грибами, то свіжим хлібом»;

«Не в снігах і не під білосніжними розторсаними хмарами, а в полі між соняшниками на мить майнув образ його матері, коли вона ще була молодшою, ніж він тепер, майнуло її смагляве, обсіяне золотим пилком обличчя, до якого ми так мало придивляємось у свої молоді роки».

А яким колоритним є образ соняшника в наступному фрагменті: «Марко, мліючи, заточуючись, падаючи і знову підводячись, як міг, пішов до соняшників. Вони побачили його, загойдалися, вітаючись з ним. Він дійшов до золотого поля і вже мав упасти, але соняшники шершавими хліборобськими руками підтримали його, як він колись у негоду підтримував їхній рід. І тепер поміж ними він теж був схожий на знівченого, з виваженим корінням соняшника, якому за всіма правилами і законами треба було б умерти, але який своїми законами тримався життя».

Як багато ідей утілює автор за допомогою лише одного мовного знаку. Для нас, читачів, соняшник – це й дорога додому, і тяжка праця хлібороба, і людина, виснажена війною, але сповнена терпіння й сподівань, і просто український народ з його трудолюбством, альтруїзмом, мужністю, цілеспрямованістю та любов'ю до краси.

Символ *роси* поширений у культурній спадщині різних народів, позначаючи святість, благодать, животворну силу, чистоту, любов, здоров'я, сльози, родючість, дитинство, важку працю. Роса в народі також є вісником світанку: "А вже щастя усміхнулось, як ранкові роси".

О.Воропай описує стародавнє українське вірування, згідно з яким весняну росу випускав святий Юрій, відімкнувши небо ключами. Вона символізувала запліднююче начало, цілющу живодайну силу. 6 травня, в день Святого Юрія селяни ще до схід сонця збирали росу, і хворі промивали нею очі, дівчата вмивалися - "на красу", старші люди мили голову, - "щоб не боліла", а господині кропили цією рососою домашню птицю. Та найголовніша дія, яка в цей день відбувалася, - це вигін худоби на Юрієву росу. І ця дія була пов'язана з цілим рядом магічних актів, метою яких було "очистити" свійських тварин від усього злого й темного. У народі дуже любили росу, називали її не інакше, як "росинка", "росиця", "росичка", "росонька". Вірили: без роси й трава не росте. Бажали одне одному: "Пошли, Господи, тиху воду да теплу росу!".

Роса, за словником, - це краплі води, що осідають на поверхні ґрунту, рослин та інших предметів, коли з ними стикається охолоджений приземний шар повітря; Мокра від таких крапель трава; Пора доби, коли осідають такі краплі; Краплі будь-якої рідини, що осідають на чому-небудь, покривають щось [10;881]. А в М.Стельмаха цей концепт можна подати як:

роса (росинка) – надія:

«І очі, налиті острахом, опасаються засвітитися хоча б росинкою надії».

Роса – страх:

«На мить у видінні дивився на себе, ніби на чужого, а в тіло неприємно вбурлювалась гаряча й крижана роса. Одначе треба заспокоїти матір, і він посміхнувся до неї».

Особливої виразності набуває цей образ завдяки оксюмору «гаряча й крижана роса».

Страх і радість – такі різні поняття, які мають зовсім протилежне значення і є контекстуальними антонімами, передаються одним мовним знаком – роса:

«Нащо такий гріх брала на себе!..- застогнала всім тілом, а найрадісніші почуття захитали нею, мов росяним кушем». Отже, «**росяний куш**» – **радість**.

Роса (росинка) – сльоза:

«А він і слова не дасть, ірод, сказати, росинки не дасть зронити, дарма що біля бджоли цілий вік товчеться».

Роса – дівоча краса:

«...Безпорадно і вперто, мов колосок у росі, хилилась і випростовувалась дівоча постать»;

«Стояла у красі своїх кіс і сльозин, мов пшеничний колосок у вечірній росі».

Роса – довіра, чистота, дівоча краса і водночас тяжкі втрати, сльози:

«Марко навіть у темряві бачив довірливу і чисту красу їхніх [дівочих] очей, на яких не раз уже закипала роса найтяжчих утрат...»

Роса – літній ранок у М.Стельмаха втілена в метафорі «вранішня журба роси».

Роса – старі очі:

«Мов срібно – блакитнаві, побризкані роскою безсмертники, оживають старі очі».

Роса – явище природи:

«Гриби, мов брати, збирають на свої шапки росу».

Отже, образами зорі, сонця й роси М.Стельмаха у своїх творах надає особливого значення, народного колориту, символічності та експресії. З лінгвістичного погляду це не просто слова – знаки, а мовні одиниці, наповнені етнокультурним змістом, які передають своєю формою певні ідеї. Саме завдяки їм письменник досягає «фольклорної образності, метафоричної сконденсованості письма, що звучить як висока поезія» [5;20].

Перспективним вважаємо дослідження інших концептів природи в творчому доробку М.Стельмаха, що може бути основою для поглибленого вивчення мовної картини світу.

SUMMARY

The article deals with the analysis of ethnic – cultural concepts of nature in M.Stelmach's works. Triad land-sun-dew is described as a symbol of life-given nature and life.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Селиванова Е.Я. Основы лингвистической теории текста и коммуникации.-К.,2002.-С.248.
2. Бессонова Л.Е. Новые тенденции в исследовании концепта // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках: Материалы 11 Международной научной конференции. – Днепропетровск, 14-15 апреля 2005.- С.30-32.
3. Дроздова С.А. Концепт «влада» у сучасному російському політичному дискурсі: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. - Дніпропетровськ, 2004. – 20 с.
4. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры: опыт исследования. - М.,1997.- С.68.
5. Ткачук М. Михайло Стельмах // Стельмах М. Вибрані твори.-К.:Санкцент плюс, 2005.- С.5-26.
6. Потапенко О.І., Дмитренко М.К., Потапенко Г.І. та ін. Словник символів// Українське життя в Севастополі. - Редакція часопису «Народознавство», 1997. -Бібліотека ім.Марії Фішер-Слиж.files: <http://ukrlife.org/main/library.html>
7. Словник української мови в 11 томах. Т.3.-К.: Наукова думка,1972.-С.557-558.
8. Стельмах М. Твори: В 7 т.- К.:Дніпро, 1983. - Т.4.-712 с.
9. Словник української мови: В 11т. -К.: Наукова думка, 1978. - Т.9.- С.458-459.
10. Словник української мови: В 11 т. - К.: Наукова думка, 1977. - Т.8.- С.881.
11. Яковлева А.М., Афонська Т.М. Сучасний тлумачний словник української мови. -Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2006. – 672с.
12. Жайворонок В.В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення // Культура народів Причорномор'я. -2002. - №32.-С.51-53.
13. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира.-Воронеж: Истоки, 2002. С.5-16.
14. Урысон Е.В. Языковая картина мира // ВЯ.- 1998. - № 5. – С.5.
15. Соколовская Ж.П. «Картина мира»: системность, моделирование и лексическая семантика. – Книга 4. – Ялта, 1999. – 173с.
16. Воропай О. Звичаї нашого народу. – К.: Оберіг, 1993. – 591с.

Надійшла до редакції 8 червня 2007 р.